

A pécsiek

Majtényi Mihály

Ma már csak kevesen tudják igazi értelmét annak a két szónak, amelyet annak idején így kapcsoltunk össze, hogy: pécsi menekült, pécsi menekültek. Kevesen tudják, még az ötvenévesek is csak halványan és alig, a fiatalabb nemzedékről nem is szólva. Pedig ez a két szó nekünk, vajdasági magyaroknak, kultúrtörténeti, irodalmi vonalon sokat jelentett. Tanúi lehetünk — mi, akik még emlékszünk erre a korszakra —, tanúi lehetünk egy különös, kulturális vérátömlesztésnek.

Menekült-vonatok érkeztek 1921 nyarán — augusztusban — Baja és Pécs felől a szubotikai, zombori, eszéki vasútállomásra. Nem volt szokatlan az ilyen „modern népvándorlás” az első világháborút követő években, politikai emigráció is volt már jónéhány Európa-szerte akkortájt, ez az á özönlés azonban egészen különleges viszonyok között következett be. Haladó, szocialista és kommunista elemek — nagy többségben magyarok — hagyták ott családotól és mindenestől otthonukat, hogy meneküljenek a bevonuló fehér hadsereg atrocitásaitól, hogy meneküljenek a terror és a bosszú elől.

Pécsett és Pécs környékén (Baján is, az úgynevezett bajai háromszögben) egészen különleges viszonyok között fejlődött az élet az első világháború után. Az úgynevezett őszirózsás magyar forradalom hagyományai éltek itt még a huszas években is. Pécs, a világháború első forradalmi városa — a pécsi katonai lázadást az orosz fogságból visszatért katonák és az ott állomásozó bácskai ezredek robbantották ki —, Pécs és környéke 1918 novemberében az előnyomuló szerb csapatok megszállása alá került. A város végleges sorsa a győztes antant hatalmától függött, a trianoni határ megvonásánál azonban kívülmaradt a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság területén. Sorának két bizonytalan eszéidejében a szabadvárosok valamiféle státusába jutott: különleges közigazgatása volt, amelyben a pécsvidéki bányászoknak és az októberi forradalom vezetőinek fokozott befolyásuk volt. Később, a ma-

gyar tanácsköztársaság bukása után — 1919 augusztusában — a magyar fehérterror elől menekülő kommunisták, szocialisták és liberális elemek kisebb-nagyobb csoportjai érkeztek Pécsre, és kaptak ott menedékhelyet. A különleges pécsi rezsim lehetővé tette — a politikai törekvések bizonyos szabadabb értelmezésén túl — a kulturális életnek is szabadabb, haladóbbirányú fejlődését. A pécsi önállóság utolsó szakasza a pécs-baranyai szerb-magyar köztársaság kikiáltása volt, Dobrović Petar, a neves délszláv festőművész volt ennek a közársaságnak elnöke, alelnöke pedig — ha jól emlékszem — dr. Doktor Sándor, az európai hírévű tudós orvos. A nagyhatalmak azonban nem vették figyelembe a népakarat megnyilvánulását, kimondták Pécs kiürítését, és így a haladó elemeknek, azoknak, akik a munkásmozgalomhoz, az elbukott magyar kommunizmushoz, a Pécs-baranyai Köztársasághoz stb. valami közik volt, nem maradt más hátra, mint vándorbotot venni a kezükbe.

A pécsi emigráció kétségtelenül baloldali és haladószellemű embereket sodort magával; a menekültek legnagyobb része Vajdaságban helyezkedett el, de sokan kerültek Eszékre, Beográdba és Jugoszlávia más nagyobb városaiba.

Mint ahogy Heine mondta egyszer: az útközben elsőknek a dobost keresi az ellenség... a menekültek között sok volt az újságíró, író, közíró, sok volt a baloldali ideológus — legtöbben magyarok. Ezeknek mind kenyér kellett... elein'e sokan mint fizikai munkások dolgoztak, de nem szüntek meg az itteni, gyenge lábón álló magyar újságok szerkesztőségéit oszromolni. Beszüremkedtek lassan a redakciókba, mások hivatalokba kerültek... tény — hogy az irodalomnál maradjanak —, Vajdaság tele lett egyszerre „tollforgatókkal”.

Még hozzá nem is volt ez olyan utolsó gárda! Régi pesti szerkesztőségbeli embereket sodort erre a történelmi szél, a polgári lapokból meg a *Népszavá*-ból, kezdő nyugatosokat, aztán ott voltak az aránylag kifejtett pécsi sajtó emberei... írók is, akik komoly könyvsikerekkel dicsekedhettek és akik a pécsi önállóság éve alatt megduzzadt öntudattal, komolyabb irodalmi nevek lettek. Amit magukkal hoztak, kétségtelenül több volt — világnézeti-leg határozottabban több —, mint a vajdasági, tehát „vidéken élő” írók általágé. Az utóbbiak akkortájt különben is ájultak voltak még, nemigen vettek tollat a kezükbe, nehezen vállalták új sorsukat. Ez a pécsi beözönlés — verátömlesztés — nagyot lendített a lapok színvonalán. Fokról fokra következett be ez az emelkedés, új rovatok születtek, a hang frissebb lett, eleve-vebb, „városiasabb”... sőt európaibb! S mert mindannyian a szépirodalom szeretetét is magukkal hozták — valamiféle irodalom is kezdett itt ébredni, magyar irodalom.

Aki olyan szellemi térkép-felét készít erről a tájról — a huszas évek elejéről — feltüntetve a haladó gondolat terjedését a Vajdaságban —, annak figyelmét felhívom egy mondatra, amelyet egy magyar irodalomtörténetben olvastam. A magyarok kulturális helyzetét érintve, ezt írja: „A közönség itt... főleg a helyi lapokból és a kommunista szellemű bécsi könyvforrásokból táplálkozott”. (Pintér Jenő irodalomtörténete persze súlyos elmarasztalásnak szánta a maga korában ezt a megállapítást). Hogy ezt a mondatot most elemezem, próbálok visszalapozni emlékeimben: melyek is voltak a bécsi emigrációs könyvkiadásnak azok a haladó irodalmi termékei (és általában könyvei), amelyeket annak idején itt olvashattunk?

Itt volt elsőnek Károlyi Mihály könyve: *Egy egész világ ellen*. Itt volt Jászi Oszkár, Kunfi Zsigmond, Garami Ernő és Böhm Vilmos visszaemlékezése a magyar forradalomról és a kommünről. Aztán Gábor Andor jónéhány verseskönyve (forradalmi, erős, harcos költészet volt ez!). Néhányra még emlékszem: *Az én hazám*, *Világomlás*, *Mert szegényen itt élni és nem kiáltani* stb. Bölöni György *Hamburgerné* című leleplező könyve a magyar fehér terrorról... aztán egész sor Kassák-könyv, élén a *Máglyák énekelnek* című for-

radalmi poemával, aztán a *Világanyám*. Felújították Kassák régi regényét is: A *Misillo királysága* voltaképpen erős kulákellenes regény. Déry Tibor, Balázs Béla, Hatvany Lajos... igen, jóegypár név volt még azon a hosszú listán. A *Bécsi Magyar Újság* és a *Jövendő* egész könyvsorozatát indított meg, haladó írókét az egész világirodalomból. (Néhány szubjektív adatom és emlékem ezekről a könyvekről — az ilyen, ugye, mélyebben és erősebben él az emberben —: egy modern szemszögből megírt és szerkesztett Dosztojevszkij-breviárium, Leo Perutz *Kilenc és kilenc között* című műve, Bert Brecht írásai... egészen új világ és egészen új irodalom, egészen új nézőszempontok, mint amelyekről addig tudtunk!) Bizonyára sokkal teljesebb ez a lista; később a pozsonyi *Fráger* könyvkiadóvállalat nagyszerű kiadványait olvastuk, aztán a *Korunk* című erdélyi folyóiratot, ez volt akkortájt a leghaladóbb magyar folyóirat... Ezek a Magyarországról kitiltott könyvek és folyóiratok mind kaphatók voltak itt, és olvasmányát képezték az itteni haladó olvasórétegeknek.

De térjünk vissza tárgyunkhoz: a vajdasági irodalom gyökereit vizsgálva, azokat egyrészt magában a tájban kell keresni, azoknál az íróknál, akik az első világháború után ismét tollat vettek a kezükbe — de azoknál is, akik Pécsét vagy Baján felkapaszkodtak a menekültek vonatára! Ezek együtt törek utat, és biztosítottak helyet az itteni táj akkori fiataljainak.

Pécsi menekültek... sokáig élt itt ez a szó. A huszas évek végéig majdnem kizárólagosságuk volt (a Pestről és Szegedről jött menekültekkel együtt) a szerkesztőségekben. Pécsi menekültek voltak a gyárakban, a kezdői munkásmozgalmában, sőt — a sportban is! Kolóniájuk volt Beográdban, legtöbben Szuboticán és Noviszádon éltek, de jutott belőlük Bánátnak... Zomborban és Zentán is éltek, magyar lapjuk volt Eszéken...

Csak kevés konkrét adatom van arra, hogy kellőképpen bemutassam az úgynevezett pécsiek irodalmi működését ezen a tájon. Inkább csak emlékek vezetnek, sokszor csak nevek, könyvcímek, újságcímek... halvány emlékek, mi is állt ezeken a könyv- és újságlapokon? Megpróbálom mégis az arcéleket a múltból jórészt szubjektív eszközökkel előszólítani, megidézni.

... Ó, hogy rajzoltak ott a szuboticei korzón, a központban... Ott ültek a kávéházi „művészasztalok”-nál, lapot alapítottak (hetilapokat, persze, riportújságokat, mint Noviszádon), átléptek, kiléptek, beléptek a különböző szerkesztőségekbe, „húzták” egymást különböző elmarasztalásokkal, mesterei voltak az újságszínálásnak és az előlegkérésnek. És olyan csodálatos szlenget beszéltek! „Apuskám, pacák, muki... na ne mondja, jóember!” — beleszótták ezt a nyelvet a mindennapba éppen úgy, mint írásaikba, a hírfejekbe... bökverseik sokszor közbeszéd tárgyát képezték a városban... Komoly irodalmat „keveset csináltak” csak... a könyvkiadás ereje legfeljebb egy-egy almanachra futo ta akkor a polgári lapok karácsonyi és husvéti mellékleteként. Eleinte a legöbben „aktivisták” voltak, és ez a szó a kassáklajosi hangot és a szabadverset jelentette, s mert a polgári lapok húzódoztak attól, hogy ennek az „irodalmi nyelv”-nek helyet adjanak, arra kellett nekik a hetilap, riportlap, irodalmi újság. (Az *utca*, Fekete Tivadar lapja, Heszlein József lapja, a *Fáklya*, aztán többek összefogása: az *Út*.) Itt élték, ki valóban irodalmi ambícióikat.

Lassan persze lehiggadtak. Kezdték mindenféle értelemben tollasodni — úgy érezték, hogy most már jöhet a „komolyabb” irodalom. (Éles határ újságíró és író között nem volt ezidőtájt.) Közben kezdte felőni az itteni fiatalokból is egy gárda, hol itt, hol ott jutott íróasztalhoz egy szuboticei, zombori vagy bánái fiatal újságíró, ezeket ők, a pécsiek, nem szerették ugyan túlságosan („Vidéki muki”... volt az ő szótárukban), s jó időnek kellett eltelnie, míg ezek is fontosabb pozíciókhoz jutottak a redakciókban.

A harmincas években azonban már billent a mérleg... egyre kevesebb lett a szerkesztőségekben a „pécsi”. És mindenütt a betű körül. Mi történt?

Hát kezdtek elszéledni. Az egyiket kiutasították — a királyi diktatúra nyomán beállt január hatodiki rezsim gyanakodva nézett minden pécsi menekült megvörösceseruzázott dossziéjára —, a másik magától ment valamerre, Párizsba, Bécsbe, Dél-Amerikába... sőt Budapestre. Az utóbbiak kiderítették magukról, hogy talán nem is volt olyan nagy bűn tizvalahány év előtt a baranyai köztársaságot vagy a magyar kommünt támogatni... Az egyik, egy szenzációs leányszöktetés botránya után, Berlinbe ment... a másik elvégezte a jogot és ügyvéd lett. A megmaradottakat a marseille-i királygyilkosság után dobták át — most már kíméletlenül — a határon; már nem volt jó irat a pécsi menlevél... Talán ez volt az utolsó csoport. Az újságírásban, irodalomban a harmincas évek közepén már egy sem volt köztük itt a Vajdaságban... Csak Beográdban maradtak meg egynéhányan. Akadtak ugyan pécsi menekültek, de ezek itt született visszatérők voltak (sokan nem is a pécsiekkel jöttek, vagy csak Pécsen át tértek haza), a pécsi menekültek dossziéi, ami a tollforgatókat illeti, elfogytak a rendőrkapitányok asztaláról. Kereskedelmi, gyáripari, ipari tevékenységben jobban felszívódtak — azok megmaradhat ak, itt maradhattak —, a közélet, irodalom irányításában azonban szerepük nem lehetett...

Szenteleky Kornél irodalmi levelezésében (1927—1933) már csak ezeket a neveket találom — kétségtelen, hogy a vajdasági irodalomhoz való szorosabb hozzátartozásukat jelenti a névsor: Csuka Zoltán, Farkas Frigyes, Fekete Lajos, Somogyi Pál, Gyomai Imre, Haraszti Sándor, Heszlein József, Kázmér Ernő, László Ferenc, Tamás István. Nincs már ebben a névsorban Fekete Tivadar, a huszas éveknek ez az örök-bohém alakja, a valamikor leg-harciasabb hetilapnak tehetséges szerkesztője (sokszor egymaga írta egész lapját) — ő akkor már Erdélyben él valahol, nevét nagy román költőknek magyarra való átültetésével tette híressé. Nem szerepel benne Diószeghy Tibor, akit a „legnagyobb újságírónak” neveztek; pompástollú ember volt valóban, irodalmi területe a humor volt, a rövid humoros írásoknak és rövid bökverseknek volt a szülőatyja ezen a tájon (mostanában valaki arra figyelmeztetett, hogy nem is pécsi menekült volt. Pécsen át érkezett ide, mindegy, hatása a pécsiek között volt különösen nagy). Nem találjuk már Pál Tamás nevét, Pázmány Zoltánét (Dél-Amerikába vándorolt ki), Cserta Béláét, Komor Mihályét és sokakat még, akik pedig a pécsi emigráció kezdeti szakaszában hangadók voltak. S még azok között is, akiket Szenteleky a leveleiben megemlít, néhány szó jut csak Gyomai Imrének (a *Korunk*-ban olvastuk később haladó cikkeit Párizsból). Nem említi Szenteleky Magyar Zoltán nevét (újságíró is volt sokáig, elbeszéléseket és gyermekdarabokat írt, az ötvenes években halt meg Noviszádon). Nincs benne Dok'or Sándor neve, a jeles szociológusé, az európai hírnevű orvosé, aki Kanizsán telepedett meg, cikkeit az erdélyi *Korunk* közölte... s alig hihető, hogy Szenteleky ne tudott volna róla! Lehet, hogy azok a levelek, amelyekben őt emlegetik, nem kerültek elő, nem kerülhettek bele ebbe a gyűjteménybe. Doktor Sándort egyébként a megszállás alatt a fasiszták bírósága „a pécs-baranyai köztársaságban vállalt szerepe miatt” súlyos börtönbüntetésre ítélte; magas életkora ellenére túlélt a rabságot, a háború után Pécsen egy autó halálragázolta. Bizonyára sok más név is kimaradt a könyvből, akik pécsieknek számítottak, és némi közülük volt az irodalmi mozgalmakhoz.

A legmaradandóbb emléket az irodalomban Csuka Zoltán hagyta itt. Egészen fiatal emberként került vissza Vajdaságba — bánáti szülei volt egyébként —, de mint a „pécsi” irodalmi csoportulások legjellegzetesebb szereplőjét kell említenünk, a kezdeti években legalábbis. Pécsről két ott megjelent verseskötényét hozta magával (*Versek* és *Mese az organakirályfiról*). Vajdaságban megjelent kötetei: *Megyünk*, *Fundamentum*, *Esztendőök üttöerén*, *Kéve* (vajdasági költők antológiája), *Mindent legyűrő fiatalság*, *Tűzharang*. Fáradhatatlan irodalomszervező volt, később ő is Budapestre köl-

lözött, ma is ott él, és a délszláv írók magyar nyelvű fordításával szolgálja a magyar és délszláv irodalom közeledését.

A pécsi emigráció „legbaloldalibb” szárnya Haraszti Sándor és Somogyi Pál volt. Az első inkább publicista, esztéta, újságíró; az erdélyi *Korunk*nak, a magyar nyelvterület legbaloldalibb folyóiratának volt dolgozótársa. Budapestre tért vissza. Jelentős magyarországi szereplése 1945 után már nem képezi vizsgálódásunk tárgyát. Somogyi Pál tehetséges költő, életművét Latak István méltatta nálunk. Szen'elekynél jellemző utalást találtam Haraszti. Amikor arról volt szó, hogy a *Vajdasági Írás* „Szabad Fórum” címmel új rovatot indít — ebben társadalmi problémákról lett volna szó —, Szentleky ezt írja: „... Megkérjük Haraszti és Mikest, hogy ne válasszanak olyan témát, amelyben szélsőségségük túl élesen ütközne ki”.

Mikes Florist én pécsi menekültnek tudtam. Valószínű, hogy ő is a menekültek vonatával jött át Bácskába, Bajaról... bár vajdasági, gombosi születésű. Irodalmunknak ez a komoly, nagy értéke aránylag fiatalon halt meg, életművét Latak István méltatta, azonkívül Lőrinc Péter ír róla igen meleg és szép életrajzi írást.

A pécsi menekültek Benjáminka Tamás István volt. Alig tizenhat éves, amikor felkerül a menekültek vonatára — egy ideig rikkancs, ott alszik a papírbálakon a nyomdában, így kerül be a szerkesztőségbe. Pár év alatt aztán az elsők közé verkedte fel magát. Lapja Párizsba küldi — akkor ájt ritkaságszámba ment ilyen külföldi utazás, és a *Fekete majális* című verseskönyve után megszületett az *Öt világrész a Szajna partján*. Érdekes, irodalmi eszközökkel és igényekkel megírt ripor könyv ez. Később még néhány könyvvel szerepel a vajdasági könyvkiadásban. Pestre való távozása után jelent meg a *Jugoszláviai Magyar Könyvtárban* a *Kék vonat* című regénye. Tamás jó elbeszélő volt, életútja aztán Amerikába vitte... további irodalmi működéséről azonban már nem érkezt hitelt érdemlő híradás. Az *Embernek* volt egy ideig a dolgozótársa; a lapok aztán sokat írtak róla — de nem irodalmi vonatkozásban, hanem egy érdekes találmányával kapcsolatban...

Farkas Frigyesnek is több könyve jelent meg itt. Egyik — Vajdaságban született — regényét (*Ember János egy napos élete*) a pesti *Népszava* folytatásokban közölte és könyvalakban is kiadta. A háború alatt munkaszolgálaton pusztult el. Fekete Lajos, ez a nagyon tehetséges magyar poéta — szintén pécsi menekültként élt sokáig Vajdaságban, később Budapestre került. A vajdasági irodalom kibontakozásában kétségelenül jelentős szerepe volt. Laszló Ferenc inkább publicista és újságíró, de regénye is megjelent. Innen Budapestre került, további életsorát nem ismerjük. Kázmér Ernő a harmincas években Dubrovnikban és Beogradban élt, irodalmi levelei a *Nyugatban* jelentek meg, a *Kalangya* is sok írását közölte, főleg szerb, horvát és szlovén írók műveinek ismertetésével szerzett irodalmi nevet és népszerűséget.

Voltak még többen is, mások, ki győzné mindegyiknek életsorsát követni! Voltak vajdasági születésűek, akik valahogy a huszas években Pécsen keresztül tértek vissza... ezeknek itteni későbbi szerepe sokkal jelentősebb irodalmunkban, semhogy úgy emlegessük őket, mint pécsieké! Mások szétbontakozó irodalom — fejlesztése körül jelentős. Európai hangot hoztak magukkal, szélesebb látókört, haladó gondolkodást. (Érdekes, hogy nemcsak a liberálisnak, haladónak ismert szerkesztőségeket öltötték meg ezek az „emigránsok”, hanem azokat a redakciókat is, amelyek sokszor jóval innen voltak a liberalizmuson! Hatásuk alól még a klerikális lapok sem tudták teljesen kivonni magukat.)

A pécsi menekültek csoportjában — az újságírók és írók közül — legtovább a beográdi kolónia állt fenn. Vajdaságban már hírmondó is alig volt közülük. 1941-ben, Jugoszlávia megrohanása előtt, a beográdiak azonban

... mint a vajdasági lapok tudósítói és munkatársai — még helyükön voltak. Ott volt Flamm József (a banyicai haláltáborban pusztult el), Gelei Dezső és Lefkovi s Ernő (ma Magyarországon élnek). Ide kell számítanunk a magyar forradalmi vasutasmozgalom egyik vezérét, Heszlein Józsefet, akit Bánátból hurcoltak el a németek, és szintén a banyicai haláltábornak lett áldozata.

Ha valaki egyszer talán ennek a névsornak vagy más közéleti adatoknak alapján összegyűjti régi újságokból, régi könyvekből a „pécziek” egész irodalmi munkásságát, nem lesz majd érdektelen egy kötetrevalót kiadni ezekből az irodalmi alkotásokból. Egy nagyobb antológiában feltétlenül helyet kell hogy kapjanak egypáran. érdekes hozzájárulás lesz ez a két háború közötti irodalom, a vajdasági magyar irodalom kezdeti szakaszának bemutatásához, felértékeléséhez.